

SZENT PÁL VAGY NAGYBOLDOGASSZONY?

Megfigyelések és megfontolások a kalocsai főszékesegyház
védőszentje kapcsán

SAINT PAUL OR THE ASSUMPTION OF MARY?

Observations and reflections on the patron saint of the Kalocsa
Cathedral

Tóth Tamás

Dr. habil. főiskolai tanár, Gál Ferenc Egyetem, Teológiai Kar; egyetemi
magántanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar

ÖSSZEFOGLALÁS

A középkorral foglalkozó szakirodalom szilárdan úgy tartja, hogy a bácsi mellett ugyancsak Szent Pál apostol volt a kalocsai főszékesegyház, egyben a kalocsai főszékeskáptalan védőszentje is. Középkori oklevelek hivatkoznak a kalocsai (nagyobb) Szent Pál-egyházra. Ennek ellenére az újkori dokumentumok sehol nem tesznek említést Szent Pál-templomról vagy annak romjairól Kalocsa városában, viszont szólnak az akkor már romokban heverő kalocsai Nagyboldogasszony-főszékesegyházról. Nehezen elképzelhető, hogy az ország egyik legfontosabb templomának, a kalocsai érseki egyháznak a védőszentje az újkorra ennyire gyorsan és ennyire nyomtalanul eltűnt volna, ráadásul a katedrális tájolása is beszédes jel marad. Lehetséges megoldás, hogy a kalocsai érseki székesegyháznak Nagyboldogasszony mellett Szent Pál apostol is valamikor védőszentjévé lett. Megfontolandó tehát az az elmélet, mely szerint Szent Pál patronátusa egyedisége és a bácsi kötődés miatt egy időben Kalocsán annak ellenére nagyobb hangsúlyt kapott, hogy ott a főszékesegyház eredetileg a Mennyekbe felvett Boldogságos Szűz Mária tiszteletére épült fel.

ABSTRACT

The literature on the Middle Ages firmly holds that, just like in the case of the Bács cathedral, St Paul the Apostle was also the patron saint of the Kalocsa cathedral and the Archbishopric of Kalocsa. Medieval documents refer to the (larger) Church of St Paul in Kalocsa. Despite this, modern documents nowhere mention the Church of St Paul or its ruins in Kalocsa, but they do refer to the then already ruined Assumption Cathedral of Kalocsa. It is hard to imagine that the patron saint of one of the most important churches in the country, and the Archbishop of Kalocsa, would have disappeared so quickly and without a trace by the modern era, and the orientation of the cathedral is also a telling sign. A possible solution is that the Kalocsa Cathedral, in addition to the Assumption of Mary, also had St Paul the Apostle as its patron saint. The theory is therefore worth considering that the patronage of St Paul, because of its uniqueness and the attachment to Bács, was at one time more

prominent in Kalocsa, even though the main cathedral there was originally built in honor of the Blessed Virgin Mary, who was taken up into heaven.

Kulcsszavak: katolikus egyház, egyháztörténelem, kora újkor, Újkor, egyháztörténet, Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye, középkor, kalocsai főszékes-egyház

Keywords: catholic church, church history, early modern age, modern age, ecclesiastical history

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye kezdeteivel kapcsolatban több talányt tart számon a történettudomány: miért lett érsekség, mikor lett érsekség, illetve mikor alakult ki az önálló érseki tartomány, ki volt az érsekség első főpásztora és miért rendelkezett két székhellyel, két székesegyházzal és két székeskáptalannal.¹ A középkorral foglalkozó szakirodalom szilárdan

¹ A témával kapcsolatban a teljesség igénye nélkül: Michael Horváth: *Natales archiepiscopatus metropolitanae Colocensis et Batsiensis ecclesiarum canonice unitarum*. Budae 1746.; Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae*. Colocae 1800–1801.; Julius Városhy: *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis*. In: *Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsinensis ad annum Christi 1885*. Coloczae 1885. VII–XXXVII.; Winkler Pál: A kalocsai és bácsi érsekség. Történeti összefoglalás. Kalocsa 1926. (Árpád-könyvek 4–5.); Winkler Pál: A kalocsai érseki főszékesegyház története 1010-től napjainkig. Kalocsa 1929. (Árpád Könyvek 31–33.); Nova et vetera de Ecclesia Bačiensis-Suboticanae. 20–30. In: *Schematismus primus Dioecesis Suboticanae ad annum Domini 1968 qui est annus foundationis Dioecesis Suboticae* 1968. 15–34.; Ipolyi László: A kalocsai érsekség története. In: *A kalocsai főegyházmegye schematismusa* 1975. Szerk. Nagygyörgy László. Kalocsa 1975. 13–39.; Györffy György: István király és műve. 2. kiadás. Budapest 1983.; Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln 1991. (*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae* XI.); Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996.; Baán István: *The Foundation of the Archbishopric of Kalocsa. The Byzantine Origin of the Second Archdiocese in Hungary*. In: *Early Christianity in Central and East Europe*. Ed. Przemyslaw Urbanczyk. Warszawa 1997. 67–74.; Török József – Legeza László: *A kalocsai érsekség évezrede*. Budapest 1999.; *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta László. Kalocsa 2000.; Katona István: *A kalocsai érseki egyház története*. Ford. Takács József, a fordítást szakmailag ellenőrizte és s.a.r., valamint a kieg. jegyzeteket írta Thoroczky Gábor – Tóth Gergely, az előszót írta Thoroczky Gábor, szerk. Romsics Imre – Thoroczky Gábor. Kalocsa 2001–2003.; *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye Történeti Schematismusa 1777–1923*. *Schematismus Historicus Cleri Archidioecesis Colocensis et Bacsensis 1777–1923*. Szerk./comp. Lakatos Andor. Kalocsa/Coloczae 2002. (*A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények*

úgy tartja, hogy a bácsi mellett ugyancsak Szent Pál apostol volt a kalocsai érseki székesegyház, egyben a kalocsai székeskáptalan védőszentje is. Középkori oklevelek hivatkoznak a kalocsai (nagyobb) Szent Pál-egyházra. A muhi csatamezőn hősi halált halt Csák Ugrin érsek (1219–1241) egyik, 1230 májusi oklevele így zárul: *Actum est hoc Colocie in ecclesia maiori beati Pauli Colocensis*.² Egy másik tanú, János nyitrai püspök (1302–1328) oklevele már jóval a tatárjárás után, 1318. március 3-án kelt; az egyébként több más püspök személyes jelenlétére utaló dokumentum ezzel a helymeghatározással zárul: *in ecclesia beati Pauli apostoli Colochie*.³ A szakirodalom ezen okiratok alapján jó indokkal feltételezi, hogy a kalocsai érseki székesegyházat Szent Pál tiszteletére szentelték fel. Ennek ellenére az újkori dokumentumok legalábbis megzavarni látszanak ezt az eddig biztosnak gondolt állítást.

1. Megfigyelések új- és jelenkori források és kutatások alapján

Jelenkori történetírásunkban hosszabb ideje tartja magát az az elmélet, hogy az ősi, Szent István korában alapított kalocsai székesegyházat Szent Pálnak, a népek apostolának tiszteletére szentelték fel, és csupán a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye megújítója, Patachich Gábor érseksége (1733–1745) idején, 1738-ban, a ma is ismert barokk főszékesegyház megnyitáskor változtatták meg a titulust, akkor lett a Mennyeckbe felvett Boldogságos Szűz Mária, vagyis Nagyboldogasszony a nevezetes templom patrónája. A Patachich Gábor kalocsai ténykedéséről és az azt magában foglaló időszakról szóló kutatások⁴ során azonban előkerültek

kiadványai 3.); Érszegi Géza: 4. Anasztáz/Asztrik. 1007 e.–1012 u. 19. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest 2003. 19–21.; Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Szeged 2003. (Dél-Alföldi Évszázadok 20.) 83–93.; Koszta László: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2.); C. Tóth Norbert: A székes- és társaskáptalanok archontológiája 1387–1437. Budapest 2013. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4.) 22., 49.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 252015.

³ MNL OL DF 273154.; Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. V. 1318–1320. Praes. Julius Kristó [=Kristó Gyula]. Budapest–Szeged 1998. 28–31.; A két oklevelet közli: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest 1963–1998. 2 (1987) 428–430.

⁴ Tóth Tamás: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784). Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.); Változott-e a kalocsai főszékesegyház titulusa 1738-ban? Erről: Uő: Hungaria Rómából.

olyan levéltári források, amelyek ellentmondani látszanak ezeknek a ma már közvélekedéssé lett elméleteknek.

Az egyik ilyen forrás egy magyar szerzetes, Ágoston Péter⁵ tanúvallomása, amelyet 1675-ben tett a bécsi apostoli nunciatúrán Széchényi György érsek (1668–1685) prekonizációs, a királyi nominációt követő pápai kinevezési eljárása során. Akkor a jezsuita páter a következőképpen beszélt Kalocsa főszékesegyházának sorsáról:

„A város igen nagy volt, mintegy heted mérföld hosszú. A székesegyház önmagában hatalmas volt, a Mennyebe felvett Boldogságos Szűz Mária tiszteletére kváderkövekből épült, de a törökök teljesen lerombolták, anyagából Paks városában és Szekszárdon nagyhírű fogadókat építettek. A székesegyház egykor meglévő kápolnáiból az említett helyeken fürdőket emeltek a törökök.”⁶

A város egészen biztosan siralmas állapotban lehetett, mivel mások leírása szerint Kalocsa abban az időben így nézett ki:

„...gyakorlatilag semmi sincs ott, mivel jelenleg hadszíntér,”⁷ valamint „mivel nincs kalocsai egyház, nincsenek méltóságviselői és kanonoki

Tanulmányok az új- és jelenkori magyar egyháztörténelemből. Budapest 2021, 49–59.

⁵ Ágoston Péter SJ 1651 és 1653 között Pécsen volt magyar hitszónok, innen járhatott át Kalocsára. 1673 és 1677 között Komáromban magyar hitszónok és lelképásztor. Vö. Ágoston Péter. In: Jezuista névtár. Szerk. Szilas László et al. Digitális kiadás. [Budapest] 2016. <https://jezsuita.hu/nevtar/> (2023. január 26.)

⁶ „Civitas fuit amplissima, longa ad septimam fere milliaris partem. Templum cathedrale fuit in illa maximum in honorem Beatae Virginis Mariae assumptae ex meris quadratis lapidibus, sed illud totum Turcae destruxerunt, et tum in oppido Paxa, tum in Sixarum diversoria celeberrima aedificaverunt ex eius materia. Ex sacellis vero eiusdem templi cathedralis, quae extructa erant, locum balnearum in praedictis locis extruxerunt Turcae.” Ágoston Péter SJ tanúvallomása Széchényi György processzusa alkalmával 1675-ben. Megjelent: Molnár Antal: A kalocsai érsekség a XVII. századi püspöki processzusok tükrében. 159., vö. még: 159–161. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2001. 149–163.; Heted magyar mérföld bő egy kilométer. Vö. még: Uő: Kalocsai kövek Pakson. In: Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből. Budapest 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 149–152.

⁷ „De facto ibidem nihil est propter sedem belli moderni.” Maholányi János tanúvallomása Széchényi Pál processzusa alkalmával 1696-ban. Megjelent: Molnár A.: A kalocsai érsekség i. m. 161. Vö. még: Uo., 161–162.

helyei, azonban a bácsi egyházban, amely a kalocsaival egyesült, említenek valamilyen prépostságot.”⁸

Az említett tanúvallomások feltárják az érseki székváros török uralom alatti nyomorúságos helyzetét, és említést tesznek az akkor már romokban heverő kalocsai bazilikáról is. Ha az idézett szemtanú nem téved, a Kalocsán lévő, akkor már romokban álló érseki székesegyház már 1738 előtt is Szűz Máriának szentelt templom volt.

Ezt a feltételezést közvetve vagy közvetlenül több forrás is megerősíti. Ezek közül kiemelkedik a már idézett 1675-ös tanúvallomáson kívül egy, a Helytartótanács megbízásából készült, 1733 januárjában kelt összeírás, amelyben az akkori általános helynök, Fábry Jakab kalocsai plébános, tehát egy helyben lakó pap, így ír az első helyen szereplő templomról:

„Kalocsa érseki városban van az ősi Nagyboldogasszony-székesegyház, amelyből mostanra csak egy fél torony és a templom alapjai maradtak, azonban az egész kváderkövekből készült.”⁹

Ugyanebből az évből rendelkezésünkre áll egy 1733-as második összeírás is, amely a katedrálisról nem tesz ugyan említést, de a Mennyebbe felvett Szűzanya oltalma alatt álló városról igen.¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy a Patachich Gáborra és korára vonatkozó, fentebb idézett kutatásaink során a különböző – kalocsai, budapesti, bécsi, zágrábi, római és vatikánvárosi – levéltárakban a korra vonatkozó újkori dokumentumok sehol nem tesznek említést Szent Pál-templomról vagy annak romjairól Kalocsa városában.

További érvként sehol sem emelik ki az építkezésekkel kapcsolatosan keletkezett dokumentumok, hogy az érseki székesegyház titulusa 1738-ban megváltozott volna, holott ennek olyan súlyú eseménynek kellett volna lennie, amelyről illetet volna említést tenni (*argumentum ex silentio*).

⁸ „Cum non sit ecclesia Colocensis, nullae sunt in ea dignitates et canonicatus, attamen in ecclesia Bachiensi, quae est unita Colocensi, modo repetitur aliqua praepositura.” Rátkay Péter Antal tanúvallomása Széchényi György processzusa alkalmával 1696-ban. Megjelent: Uo., 163. Vö. még: Uo., 162–163.

⁹ „In oppido archiepiscopali Colocensi, ecclesia Assumptae antiqua cathedralis, cujus, pro nunc, solummodo una media turris, et ecclesiae fundamenta, omnia tamen ex quadrato lapide conspiciuntur.” Az eredeti dokumentum a felsorolászerű leírás sajátosságaként kevés igét használ. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; MNL OL) C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, Nr. 1, 1733, fol. 1r.

¹⁰ Conscriptio archidioecesis Colocensis et Bachiensis. MNL OL C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, Nr. 1, 1733, foll. 69v–73r.

A török utáni, immár negyedik kalocsai érseki székesegyház megnyitására Szűz Mária Mennybevétele főünnepének előestéjén, 1738. augusztus 14-én, vagyis a templom búcsúja alkalmával került sor. Szerencsénkre fennmaradt az akkori főpásztor, Patachich Gábor kalocsa-bácsi érsek részletes beszámolója¹¹ az ünnepről, amely a Főegyházmegye újjászületésének szimbolikus eseménye lett. Ünnepélyes körmenetben hajadonok vitték a Mária-szobrot, amely délután három órakor indult a plébániatemplomtól az ünnepi vesperásra. A zeneszóval és mozsárágyúk dörgése mellett az erre a célra épített diadalkapun át érkező menetet Házy György¹² plébános fogadta. Az új főszékesegyházban azután felolvasták a káptalant újraalapító pápai bullát és a királyi oklevelet, majd kineveztek és beiktatták az új kanonokokat, akiket az ismét felhangzó muzsika és ágyúdörgés köszöntött. Ezután vette kezdetét az ünnepi főpapi vesperás, amelyben a *Te Deum* háladó himnusz is elénekelték. Az augusztus 15-én reggel elénekelt matutinumot követte az énekes szentmise a Kiss József¹³ kanonok által megtartott illír nyelvű ünnepi beszéddel, majd olvasott szentmise magyar nyelvű beszéddel, amelyet egy egykor a Főegyházmegyében szolgált pap, Partlin László¹⁴ tartott, végül ünnepi főpapi szentmisét mutattak be. A szentbeszédet egy meghívott jezsuita atya, Johannes Hochenwarter¹⁵ mondta el, németül. Nem maradt el ezt követően az ünnepi lakoma sem. A zeneszó és a mozsarak ünnepi hangja ekkor sem hiányzott. Az esti vesperáson ismét magyar nyelvű beszéd hangzott el.

¹¹ Kalocsa, 1738. augusztus 14–16. Uo., 123–129.

¹² Házy György kalocsai kanonok (1738–1755), kalocsai plébános (1738–1748). Lakatos Andor: A Kalocsai Főszékeskáptalan Levéltára. Kalocsa 1998. (Kalocsai Múzeumi Értekezések 4.) 126–127.

¹³ Kiss József kalocsai kanonok (1738–1776). Lakatos A.: A Kalocsai Főszékeskáptalan i. m. 135.

¹⁴ Partlin László (Partilin László Mihály) 1735 és 1737 között a Péterváradai Sánc, a későbbi Újvidék plébánosa. Majd 1737-től Sárvár plébánosa volt, ahová utódját 1748-ban nevezték ki. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye i. m. 307.; Tóth T.: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye i. m. 158.

¹⁵ A leírás szerint P. Josef Hohenbarter SJ prédikált, de ezen a néven az akkori Magyar Királyságot is magában foglaló osztrák provincia katalógusában nem található jezsuita. Minden bizonnyal az 1689-ben született, stájer származású Johannes (sic!) Hochenwarter SJ-ről van szó, aki 1703-ban lépett a rendbe, a rendtartomány különböző helyein szolgált. 1738-ban, majd a rákövetkező évben bekövetkezett haláláig a budai kollégiumban szolgált többek között mint vasárnapi és nagybőjti német nyelvű szónok. Ladislaus Lukács: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. VIII. (1734–1747)*. Romae 1994. 240.; Uő: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu. (1551–1773)*. Romae 1987–1988. 1 (1987) 570.

A 18–19. század fordulóján élt, eredetileg jezsuita történetíró, Katona István volt, aki a Főegyházmegye első igazán részletes történetét megírta. Kalocsai kanonokként személyesen is jól ismerte a török kort követő újrakezdés történetét. Katona szerint Szent István királyunk az első templomot a Mennyebe felvett Boldogságos Szűz Mária tiszteletére alapította.¹⁶

Katona idézett megállapítása kétséggé teszi, hogy Szent Pál lett volna az Asztrik-kori első (11. századi) kalocsai főszékesegyház titulusa, bár később ugyanő hivatkozik a fentebb említett 1230-as oklevélre, amely nyomán Winkler Pál meg van arról győződve, hogy a 13. századi második templom védőszentje Szent Pál volt, ahogy egyébként – Winkler értelmezésében – az elsőé és a harmadiké is.¹⁷ Katona ugyanezen a helyen hivatkozik a jezsuita Péterffy Károly egyik 1742-es illusztrációjára is, amely a kalocsai székeskáptalan 1338-as pecsétje lehetett.¹⁸ Katona István azonban akaratlanul csak növeli a kétségeket, amikor bizonytalanul azt írja, hogy a pecsétnyomón inkább Szent Pál mint Szent Péter képmása tűnik fel. Katona ezzel a kalocsai főszékeskáptalan 1739-ben jóváhagyott pecsétjére reflektál, amely valóban Szent Péter apostolt ábrázolja.¹⁹ Kevés ismerettel bírunk tehát az első, azonban még kevesebbet tudunk a második (13. századi) főszékesegyház védőszentjéről.

Van azonban egy, a középkori templom tájolásával összefüggő, eddig meg nem oldott „rejtély” is, amelynek megfejtése segíthet ezt a dilemmát tisztázni. Kérdés ugyanis, hogy miért forgatták el az érseki székesegyház irányát – nehéz munkával, Asztrik sírja²⁰ körül – az elsőhöz képest – Keszthelyi Sándor mérései szerint – 20,6 fokkal.²¹ A középkori templomokat, összhangban a liturgikus felfogással gyakran keletelték (*oriens*

¹⁶ S. Katona: *Historia metropolitanae* i. m. I, XLVI.

¹⁷ Uo, I, CLXI; Winkler P.: A kalocsai érseki főszékesegyház, 31–32, 63.

¹⁸ Carolus Péterffy: *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata...* Posonii 1741–1742. II (1742) 334.

¹⁹ Az újkori káptalan a középkori pecsétet szeretne volna felújíttatni, amikor Szent Péter alakját kérte ábrázolásul. Egy magyarázat szerint a kérés egy régi, rossz minőségű lenyomat okozta tévedésen alapult. Vö. Lakatos A.: A Kalocsai Főszékeskáptalan i. m. 25. Érdemes hozzátenni, hogy a Péterffy által közölt pecsétnyomón szereplő alak szintén adhat okot bizonytalanságra, ahogyan erre maga Katona István is utal.

²⁰ Vö.: Buzás Gergely: A kalocsai érseksír azonosítása. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2014. 1–7.: https://pannonhalma70-74.gportal.hu/portal/pannonhalma70-74/upload/251068_1397808574_08875.pdf (2023. február 9.)

²¹ Keszthelyi Sándor: A kalocsai székesegyház rejtélye. Feltöltve: 2004. július 17. In: <http://www.csillagaszat.hu/csilltort/magyar-csillagaszattortenet/magyar-kozepkor-csillagaszata/a-kalocsai-szekesegyhaz-rejtelye/> (2023. január 29.). A té-

= kelet, orientáció, orientálás, azaz keletre igazodás, tágabb értelemben valamiféle tájékozódás, igazodás, főirány²²). Bár voltak nem orientált templomok is, a Guzsik Tamás által közölt felosztás szerint a keletelés lehetett napéjgyenlőségi (*aequinocialis*, ennek egy külön esete, amikor az irányt a naptárban rögzített napéjgyenlőségi napra tűzték ki), napfordulós (*solstitialis*), (Keresztelő) Szent János-napi (*solisstitium vetus*) és védőszent-napi (*nominalis*), de lehetett speciális (valamely változó egyházi ünnep vagy alapítás napja) is.²³ Guzsik kutatásai szerint az általa vizsgált templomok 35–40%-a eshet abba a körbe, ahol a védőszent ünnepe határozta meg a templom kitűzésének irányát.²⁴

Henszlmann Imre állapította aztán meg az első, második és harmadik templom fekvését és alakját, amikor 1869-ben ásatásokat végzett a mostani, negyedik székesegyház területén.²⁵ Ezt követően Foerk Ernő jó száz évvel ezelőtt végzett kutatásai azt erősítették meg, hogy az első kalocsai katedrális nagyjából keletelve volt ugyan, de – főleg a későbbi konstrukciókkal összevetve – az meglehetősen hevenyészett, sietős munka volt, méretei és a falazat minősége alapján is csak szükségleti építkezés lehetett. A második érseki templom építésére jóval nyugodtabb körülmények között került sor, így az új székesegyház kitűzésekor nyilvánvalóan igyekeztek a szimbolikus részletekre is pontosabban odafigyelni, így az irány kitűzésekor tengelykorrekciót hajtottak végre. Ezzel együtt azonban a második templom szentélye sem keletre nézett, mivel – Keszthelyi Sándor méréseit alapul véve – nem 38,3 fokkal, hanem csak 20,6 fokkal forgatták vissza a tengelyét.²⁶

Ezzel a tengelymódosítással az érseki székesegyház tájolása (-22° 30') valójában felvette a középkori magyar Nagyboldogasszony-templo-

máról még: Keszthelyi Sándor – Keszthelyiné Sragner Márta: Magyarországi középkori templomok tájolása. Országépítő 23 (2012/1) Melléklet.

²² Keszthelyi S. – Keszthelyiné Sragner M.: Magyarországi középkori templomok i. m. 2.; Guzsik Tamás 30 fokos (-52° 30'-ről -22° 30'-ra) tengelykorrekciót említ korábban, még 1996-ban megjelent tanulmányában. Guzsik Tamás: A középkori keresztény templomok keleteléséről. Meteor csillagászati évkönyv 1997. 187–188. Szerk. Holl András – Mizser Attila – Taracsák Gábor. Budapest 1996. 180–191. A mérési különbség ezen tanulmány szempontjából a lényegi mondatot nem érinti.

²³ Guzsik T.: A középkori keresztény templomok i. m. 182–183.

²⁴ Ezzel szemben Keszthelyi Sándor meglepő módon nem lát összefüggést a keletelés iránya és a védőszent ünnepe között. Keszthelyi S. – Keszthelyiné Sragner M.: Magyarországi középkori templomok i. m. 6.; A patrocíniumhoz, azaz a védőszent ünnepéhez történő tájolás közismert példája ma a Kárpát-medencében például a kolozsvári Szent Mihály- vagy a veleméri Szentháromság-templom.

²⁵ Foerk Ernő: A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja. Archeológiai Értesítő 31 (1911/1) 19–33.

²⁶ Keszthelyi S.: A kalocsai székesegyház i. m.

mok szokásos tájolását.²⁷ Az akkor használatos Juliánusz-naptár szerint ugyanis kétszer kelt fel pontosan ebben az irányban a nap: április 14-én és augusztus 15-én.²⁸ A korábbi magyarázatok leginkább abból indultak ki, hogy tényként kezelték, a védőszent Szent Pál volt, és ebből kiindulva kevés sikerrel próbáltak magyarázatot találni a tengelykorrekció rejtélyes okára. Ezen elméletek szerint az irányt Szent György-nap (április 24.) vagy Anasztáz (Asztrik) névünnepének (április 27.) közelsége, netalán az építkezés kezdőnapja határozhatta meg. Figyelembe kell venni azonban, hogy Szent György fontos szentje ugyan a középkornak, ünnepe a gazdasági év kezdőnapja is volt, de ő sosem volt a katedrális védőszentje; Asztrik érsek hagyományos emléknapja sem tavasszal van, hanem november 12-én. Az augusztus 15-ei dátum az alapító István király halálának és szentté avatásának napja, így az ő tisztelete valóban magyarázhatná, miért forgathatták el így a templom irányát. Megjegyzendő azonban, hogy egyik feltételezésre sincs bizonyíték.

Ezekén túl azonban lehetséges még egy magyarázat: ha – a fenti, titulusra vonatkozó tények és érvek ismeretében – elengedjük vagy legalábbis zárójelbe tesszük Szent Pál patrocíniumát, és abból indulunk ki, hogy Kalocsán ebben az időben Szűz Máriát (vagy őt is) tisztelték védőszentként, akkor világos és egyszerű magyarázatot kapunk, és a rejtély is megoldódik: a második kalocsai érseki székesegyházat a templom búcsúnapjához, Nagyboldogasszony főünnepéhez, azaz augusztus 15-éhez tájtolták.

Ez a második templom a tatárjáráskor elpusztult ugyan, de a romjain épült fel azután – ugyanabban a tájolásban – a harmadik (14. századi) bazilika is. Ez a harmadik kalocsai érseki székesegyház átvészelte a mohácsi vész időszakát, csak 1602-ben pusztult el, amikor a református Bocskai István (erdélyi fejedelem 1605–1606) magyar hajdúi felgyújtották a várost.²⁹ Amikor az 1710-ben a kalocsai, azóta már elbontott Nagyboldogasszony-plébániatemplom³⁰ épült, a harmadik főszékesegyház már jó száz éve romokban hevert.³¹ A titulus választását így akként is lehet érteni, hogy a helyiek talán így akarhatták megőrizni és átörököteni a főszékesegyház és a város védőszentjének kultuszát. Az új érseki főtemplom 1738-as megnyitását követően a plébániatemplom titulusa

²⁷ Ez Guzsik Tamás mérési eredménye. Ugyanő egyebekben az augusztus 15-i nap felkelte pontos irányát $-23^{\circ} 21'$ -ben határozta meg. Számára ezért sem kérdés, hogy a középkori kalocsai érseki székesegyház titulusa is Szűz Mária volt. Guzsik T.: A középkori keresztény templomok i. m. 187–188.

²⁸ Keszthelyi S.: A kalocsai székesegyház i. m.

²⁹ Török J.–Legeza J.: A kalocsai érsekség i. m. 28. Guzsik T.: A középkori keresztény templomok i. m. 187.

³⁰ A plébániatemplomot 1878-ban lebontották és helyére a kisszeminárium épületét emelték. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye i. m. 212–213.

³¹ Uo.

Gyümölcsoltó Boldogasszonyra változott,³² így végig csupán egy Nagyboldogasszony-templom volt a városban.

A kalocsai titulust övező megfigyelési eredményekkel szöges ellentétben állnak a Bácsal kapcsolatban tanulmányozott újkori dokumentumok. Bács, a másik török hódoltság idején elpusztult érseki székváros esetében ugyanis szinte mindig megemlékeztek Szent Pálról. A már említett 1733-as összeírás Bács városánál megjegyzi, hogy a településen akkor még láthatóak voltak a régi Szent Péter és Pál- (*sic!*) templom romjai, a városon kívül, a temető mellett.³³ A dokumentum szerkesztője igen nagy érzékenységgel megjegyezte, hogy jöllehet egész Bács vármegye, következőképpen maga Bács városa is Szent Pál oltalma alatt állt, a székvárosban sajnálatos módon semmi nyoma nem maradt tiszteletének. Mivel sem plébániatemplom, sem hozzá tartozó paplak nem volt, a ferences konventhez tartozó Nagyboldogasszony-templom³⁴ töltötte be ekkor a plébániatemplom szerepét. Az érseki rezidencia hosszú ideje elhagyott volt, a plébániatemplomot teljesen lerombolták, a vizitátor szerint a romokra nem lehet ránézni könnyek nélkül. Délen, az egykori missziós területen fekvő katedrális védőszentje tehát kétséget kizáróan mindig is a népek apostola, Szent Pál volt.

3. Megfontolások a különböző korokra vonatkozó források és kutatások alapján

Mindig nagy, egyben alázatra sarkalló kihívás a történész számára egy olyan kérdést újra elővenni, amelyet rég megoldottnak gondoltunk, és amely generációkon keresztül támpontot jelentett további kutatásokhoz. Különös a kihívás akkor, amikor a középkor és az újkor lép egymással dialógusba; két olyan korszak, amelyek közé – néha úgy tűnik – vastag falként emelkedik a török hódoltság és a vele együtt zajló reformáció időszaka.

Ha a Mohács előtt keletkezett okleveleink a kalocsai (nagyobb) Szent Pál-egyház alatt ténylegesen magát a Kalocsa városban állt érseki székesegyházat értették, akkor el kell fogadnunk azt, hogy ugyanazon egyházmegye két, kalocsai és bácsi érseki székesegyházának ugyanaz volt a középkori védőszentje annak ellenére, hogy az újkori dokumentumokból egészen más következne.

Bács vármegye, Bács városa és az ottani székesegyház kétséget kizáróan Szent Pál, a népek apostola oltalma alatt állt. Az mégis szintén magyarázatot igényelne, hogy ha valóban ennyire gyorsan kitörlődött az

³² S. Katona, *Historia metropolitanae i. m. I, LIX.21.*

³³ MNL OL C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, Nr. 1, 1733, foll. 26–30r.

³⁴ A középkori bácsi ferences templom a Vajdaság és a történelmi Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye legrégibb, ma is meglévő és működő temploma. A török korban dzsámiként működött, ennek emlékei ma is láthatóak a templomban.

emlékezetből Kalocsán Szent Pál kultusza, a sokkal délebbre, a hódoltsági terület belsejében fekvő Bács városában miért maradt meg mégis dokumentáltan és folyamatosan az apostolfejedelem emlékezete?

Igaz, hogy egy két székhellyel (Kalocsa és Bács) rendelkező egyházmegye önmagában is szokatlan a középkori Európában. Ennek ellenére miért lett volna szükség arra, hogy ugyanabban az egyházmegyében mindkét főtemplomnak és mindkét főszékesegyházi káptalannak pontosan ugyanaz legyen a védőszentje, vállalva ezzel az esetleges félreértések kockázatát is?

Tény az is, hogy a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területén 1526 és 1733 között nem rezideált tartósan érsek. A török hódoltság és az állandó háborúskodás miatt a katolikus papság jelenléte nem volt folyamatos, a lakosság pedig feltehetően idővel cserélődött. A környékbeli lakosság legalább egy része 1526 után is a városban maradt, a magyar hajdúk csak 1602-ben égették fel a kalocsai főszékesegyházat. Néhány évtizeddel később, 1675-ben Ágoston Péter mégis szilárdan vallotta a bécsi nuncius előtt, hogy a hatalmas, elpusztult székesegyház Nagyboldogasszony tiszteletére épült. A jezsuita Ágoston Péter ráadásul az érseki egyházmegye területén apostoli misszionáriusként működött, válaszaiban meglehetősen pontosan írta le a várost és az egyházmegyét, még azt a – mára már tényleg jobbára feledésbe merült – tény is ismerte, hogy a középkori Kalocsa érseki város Fejér vármegyében feküdt. Ennek ellenére tévedett volna? Elég lett volna hetven év ahhoz, hogy teljes feledésbe merüljön egy hatszáz éves kultusz?

Amikor 1738-ban újranyitották a főszékesegyházat, az eddig előkerült dokumentumok alapján sem a környékről, sem távolabbról senki sem jegyezte fel a változást, vagy kérte volna egyenesen számon Patachich Gábort, hogy miért változtatta meg a titulust – ahogy egyébként maga az érsek sem tett ilyen változásról soha említést. Tudjuk, hogy a hódoltsági területekről elég hiányosak a kortársak információi is, és ez valóban sok bizonytalanságra adhat okot az újkor vonatkozásában is. Mégis ennyire rövid lenne a kollektív emlékezet? Ha pedig valóban elfelejtődött Szent Pál, hogyan és miért vette át a helyét Nagyboldogasszony?

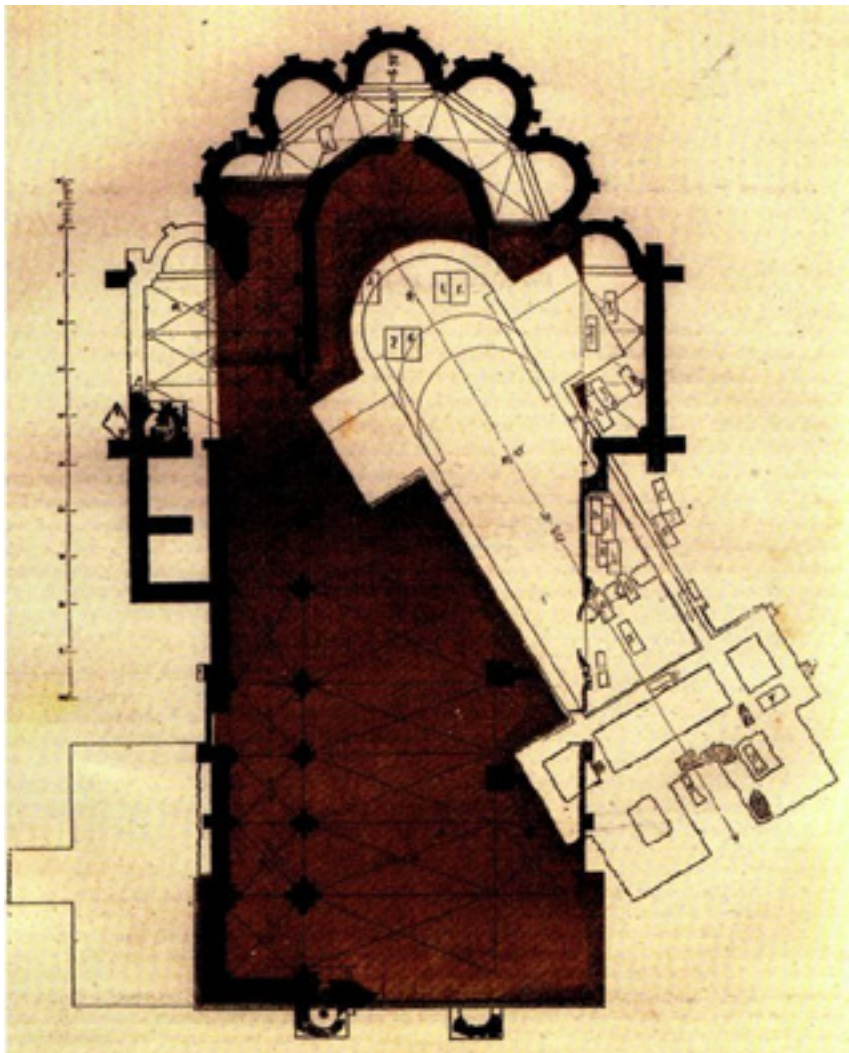
További zavarba ejtő, szó szerint kőbe vésett – és talán eddig kevésbé figyelembe vett – tény: ha valóban Szent Pál-bazilika állt a középkori Kalocsán, akkor miért forgatták el a második érseki székesegyház irányát nehéz munkával az alapító sírja körül az elsőhöz képest úgy, hogy az akkor használatos naptár szerint pontosan augusztus 15-én, azaz Nagyboldogasszony főünnepén keljen fel a főoltár irányában a nap? Mi a jelentősége ennek, ha nem Szűz Mária a fővédőszent, akinek tiszteletére a főoltárt szentelték?

Közismert az is, hogy a középkor századaiban az érsekek többször változtatták székhelyüket. A háborúk és más tragikus események okán a kalocsai és a bácsi érseki székesegyházak többször elpusztultak és újjáépít-

tettek. Ezen székhelyváltozások és építkezések lehetőséget adhattak akár a templomok tituluszainak változásaira vagy kumulációjára is. Szent Pál mint védőszent kétségtelenül egyedi volt és nagyobb megkülönböztető erővel bírt, mint a korabeli magyarországi székesegyházak szinte mindegyikében meglévő Szűz Mária titulus. Ezeket figyelembe véve Szent Pál és Nagyboldogasszony patronátusa tekintetében a *vagy* mellett akár az *és* is elképzelhető. Ez a megoldás az egymásnak ellentmondani látszó középkori és az újkori forrásokat összhangba hozhatná.

Más fontos templomok esetében is találunk példát arra, hogy idővel több titulust kaptak. Kiemelkedő példa erre „minden egyház anyja és feje”, a lateráni bazilika (*Archibasilica Sanctissimi Salvatoris et Sanctorum Ioannis Baptistae et Ioannis Evangelistae in Laterano*), amely a pápának mint Róma püspökének a székesegyháza: a pápai bazilikát eredetileg a Legszentebb Üdvöztőnek dedikálták a 4. században, azonban később, még a középkorban hozzáadódott Keresztelő Szent János, majd Szent János evangélista titulusa is. Ismeretes továbbá például, hogy Váradon Nagyboldogasszony tiszteletére létesült a székesegyház, azonban a városra és az egyházmegyére minden kétséget kizáróan rányomta bélyegét az alapító I. (Szent) László király (1077–1095) tisztelete, akit az ottani katedrálisban temettek el. Hasonlóképpen köztudomású, hogy a jelenkori esztergomi prímási bazilika, teljes nevén *Nagyboldogasszony és Szent Adalbert-főszékesegyház* névadása magában hordozza a középkori esztergomi egyházak szellemi örökségét.

Tehát (1) az újkori források 1738 előtt is Nagyboldogasszony-székesegyházról, valamint (2) az ő oltalma alatt álló városról emlékeznek meg Kalocsán, (3) továbbá hallgatnak a titulus esetleges megváltozásáról, (4) és Katona István is egy Szent István alapította, a Mennyebe felvett Szűz Mária tiszteletére épült templomról emlékezik meg, (5) amit a második és a harmadik székesegyház tájolása is megerősít, valamint (6) Kalocsa városában egy időben mindig csak egy Nagyboldogasszony-templom volt, (7) illetve Bácsott már volt egy Szent Pál-főszékesegyház. Nehezen elképzelhető, hogy az ország egyik legfontosabb templomának, a kalocsai érseki egyháznak a védőszentje az újkorra ennyire gyorsan és ennyire nyomtalanul eltűnt volna, ráadásul a katedrális tájolása beszédes jel marad. Lehetséges megoldás tehát, hogy a kalocsai érseki székesegyháznak Nagyboldogasszony mellett Szent Pál apostol is valamikor védőszentjévé lett. Megfontolandó tehát az az elmélet, amely szerint Szent Pál patronátusa egyedisége és a bácsi kötődés miatt idővel Kalocsán annak ellenére nagyobb hangsúlyt kapott, hogy ott az érseki székesegyház eredetileg Nagyboldogasszony tiszteletére épült fel.

A kalocsai első és második székesegyház alaprajza Henszlmann Imre
1869-es kutatásai alapján

In: Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a
13. századi kalocsai székesegyházból. In: A középkori Dél-Alföld és
Szerk. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 305–335.